

Jöns Svanberg

Jöns Svanberg föddes 6 juli 1771 i gården Ytterbyn nr 3, på Berget, i Nederkalix, Norrbottens län (på 1700-talet Västerbottens län). Jöns föräldrar hette Maria Jönsdotter och Nils Nilsson, båda från bondesläkter. Familjen blev stor med 11 barn. Jöns och hans syskon tog sig efternamnet Svanberg, från Berget i Ytterbyn. Många som heter Svanberg eller Sandberg i Norrbotten har tagit dessa namn för att de har sina rötter från Berget i Ytterbyn.

Jöns mamma Maria hade ett bra minne. Efter sina kyrkobesök sägs det att hon återberättade predikan ordagrant för sina barn. Hon lärde också alla 11 barnen att läsa. Kanske väckte hon en nyfikenhet och ett intresse att läsa och studera, kanske var hon bara extra nitisk att följa alla förordningar. Enligt kyrkolagen 1686 ålåg det hemmen att sörja för ungdomens kristendomsundervisning, och i Maj:ts förordning 1723 framfördes föräldrarnas skyldighet att uppfostra och undervisa sina barn, även att barnen skulle läras innanläsning.

Redan som liten väcktes Jöns nyfikenhet av naturen, det berättas att "då han, en gång bortskickad av modern i ett ärende, och icke på kvällen återkom, hittades sittande på en sten fördjupad i stjärnhimmelens betraktande".

En farbror till Jöns, Lars Svanberg som bodde i Torneå 5 mil därifrån, var som guldsmed och rådmann en förmögen man. Efter att deras enda barn dog som spädbarn ville han och hans hustru Catharina ta ett av Maria och Nils barn som fosterbarn och låta detta barn få gå i skola. Valet föll på Jöns, "hvars lifliga sinne och raska fattningsgåfva utmärkte honom framför sina syskon". Detta var föräldrarnas val, kanske för att ge bästa möjligheter till barnet med bäst förutsättningar. Av denna anledning flyttade Jöns till Torneå när han var 6 år gammal och började då i skolan i Torneå (idag liksom på 1700-talet tillhörde Torneå Finland, som då var en del av Sverige). Torneå var på den tiden en välbesökt handelsplats för olika handelsmän från Sverige, Finland, Norge, Ryssland samt samer från Lapplanden.

När Jöns Svanberg började skolan 1777 fanns ingen skolplikt, och skolor fanns bara i de större städerna. I Torneå undervisade och styrde då skolmästare Jakob Eurenus, promoverad i Uppsala. Magister Jacob Eurenus var en framstående pedagog, under hans tid utvecklades Torneå apologistiska skolan till en mönsterskola. Enligt uppgift var skolan i Torneå den enda grundläggande skola före 1800-talet i Sverige som lärde ut franska språket. I 1724 års skolordning fanns inte matematik bland de ordinarie ämnena, utan dessa var kristendomsundervisning, historia, latin, grekiska, geografi och logik. Från Torneå skola finns dock ofta angivet, att "eleven inhämtat hela matematiken", till och med uträkning av kvadrat- och kubikrötter samt geometri och algebra.

Anders Hellant skall ha varit den som undervisat Jöns Svanberg i franska och möjligen också matematik. Anders Hellant var astronom och tillhörde Vetenskapsakademien, han hade bland annat tolkat åt en fransk gradmätningsexpedition i Tornedalen 1736–1737. Magister Eurenus och Anders Hellant lade säkert grunden för Jöns Svanbergs intresse för matematik och astronomi och inspirerade honom till högre studier och att forskningsinriktningen blev just matematik och astronomi. Förutom lektionerna i latin och franska lärde sig Jöns finska i Torneå, han skall även ha lärt sig engelska av en gammal sjöman. Sina språkkunskaper använde han när han i 12-års ålder guidade utlänningar som kom till Torneå. Han tog med dem upp på berget Avasaxa (242 möh), visade utsikten och pratade med dem på deras eget språk. Avasaxa är fortfarande ett turistmål i Finland, känt för att man där uppe kan se midnattssol på sommaren.

När Jöns var 15 år dog hans pappa, därefter gav sig Jöns iväg mot Stockholm. Han skall ha åkt skidor med ett knyte på ryggen eftersom han hade ont om pengar. Hur hans förhållande till sin förmögne farbror var vid denna tid har inte gått att få fram. Att skida eller vandra långa sträckor var ett billigt transportmedel vid denna tid och inte ovanligt. När han kom fram till Uppsala, mer än 90 mil från Kalix, stannade han där och blev inskriven vid Uppsala Akademi endast 16 år gammal, "medförande från den avlägsna oansedda skolan vida bättre matematiska kunskaper än de flesta av den tidens Magistrar". Två inspirerande lärare till Jöns i Uppsala var dels professor Fredric Mallet, astronom och professor i matematik, samt Zacharias Nordmark astronom och professor i fysik. När Jöns var 23 år promoverades han som magister (motsvarar dagens fil.Dr.) och blev docent i matematik. Två år senare antogs han som vice sekreterare i Vetenskapsakademien, samma år stiftade han Upsala Simsällskap, Sveriges äldsta idrottsförening och troligen världens äldsta simförening. Simkunnigheten i Sverige var i stort sett obefintlig vid denna tiden, drunkning var en vanlig orsak till död genom olycksfall, men Jöns hade i sin barndom sett ryska krigsfångar ta sig fram simmande på djupt vatten, även om de bara simmade hundsim. För att främja simkunnigheten anordnades simundervisning, i detta skede endast för akademiker, i takt med att de lärde sig simning avlade de olika examina, först simkandidaten och sedan simmagistern. En högtidlig simpromotion ägde rum i slutet av säsongen, med inslag av studentspex, och med ritualer hämtade från den akademiska världen som bekransning. Jöns Svanberg var den drivande personen när simsällskapet bildades och räknas som dess grundare. Svanberg bekransade alltid sig själv först, sedan de som utsetts som magistrar och sist kandidaterna. Denna tradition av simskola som leder till simpromotion lever fortfarande kvar och har vidareutvecklats med flera svårighetsgrader och en mängd olika simmärken att ta. Att nå ut till allmänheten var en process, i början svår på grund av den "omoraliska" klädseln. Idag existerar Kalix konstbadare, vilka har Jöns Svanberg som sitt skyddshelgon. Varje vår i början av maj avslutar de tävlingsåret med ett större arrangemang till minne av honom.

Åren 1801–1803 utförde Jöns Svanberg omfattande gradmätningar i nordligaste Sverige. Vetenskapsakademins sekreterare Daniel Melanderhielm, hade fått projektet finansierat och utsett Jöns Svanberg till vetenskaplig ledare. Mätningen av en meridiangrad i norra Sverige skulle vara till nytta för att få fram kartor som mer exakt stämde med verkligheten. Mätningen var även vetenskapligt viktig, den skulle korrigera en liknande mätning, den gjord av de franska forskare 1736 – 1737, då hans lärare från Torneå Anders Hellant deltog, och slutgiltigt lösa frågan om formen på jorden, som man antog vara något avplattad mot polerna. Den franska mätningen var ifrågasatt och beräkningen av avplattningen de gjort ansågs för stor. Frågan hade stor betydelse då Newton och fransmännen beräknat olika värden på jordavplattningen. Vid denna nya mätningen använde Jöns ett hypermodernt vinkelmätningssinstrument, en sk bordacirkel, som utprovats i Frankrike för att bestämma meters längd. Jöns Svanberg var en av de första utanför Frankrike som använde sig av metersystemet vid mätningar. Jöns Svanberg var på plats i Tornedalen flera gånger under olika årstider. Det innebar mödosamma vandringar och klättringar då mätningarna gjordes mellan olika höjder i olika kedjor av trianglar på ca 20 mils avstånd från varandra. En korrigerad av de franska mätningarna gjordes och Newtons värden bekräftades stämma. Det sägs att precisionen på den mätning som Jöns gjorde var så bra att satellitmätningar som gjordes långt senare, konstaterade att den var nästan absolut exakt. Jöns som behärskade franska skrev boken där resultaten redovisades på franska 1805, detta ledde till att Jöns fick ett förnämligt franskt astronomiskt pris, Lalands guldmedalj, från den franska vetenskapsakademien. Jöns Svanbergs forskningsverksamhet gällde i övrigt pendelförsök, försök för bestämmande av mått, mål och vikt samt hypoteser rörande världsrymdens temperatur.

1806 blev Jöns Svanberg anställd som professor vid Fältmätningsskåren, en militärkartografisk organisation som ansvarade för all topografisk kartläggning i Sverige. Inom denna organisation ledde

han under fem år avancerade mätningar och undervisade blivande kartografer i geodesins grunder (om att bestämma jordens figur och storlek), Jöns Svanberg kombinerade detta arbete med tjänsten som astronom. 1811 avsåg sig Jöns Svanberg dessa uppdrag för att ägna sig åt undervisning och forskning i matematik i Uppsala. Han uppnådde i samband med detta en professur i matematik. Jöns Svanberg introducerade avancerad matematisk analys i universitetsundervisning, tidigare gällde den nyromantiska, naturfilosofiska och syntetiska inriktningen. I den analytiska inriktningen ingår t.ex. hur man mäter storleken på en mängd, eller att mäta kontinuerlighet och förändringshastighet. Många av Jöns kollegor var emot denna analytiska metod som han fick kämpa och argumentera för.

Det finns beskrivelser av Jöns nedskrivna, främst från studenter och kolleger: "Den lilla gubben med det runda ruskande huvudet och de oupphörligt välvande pigga ögonen". Han lär ha behandlat studenterna som om de vore okunniga och dumma, med satir, sarkasm och löje, försmädliga liknelser och bitande, kvicka infall. "Eld och liv spelade i de blixtrande ögonen, och kvicka infall lekte på tungan". Studenter, som bedömdes som besvärliga, avspisades med ord och åthävor. Men ingen blev arg på honom, man visste att det inte var illa menat, det yttrades på ett kvickt och tokroligt sätt, men med sitt ombytliga sinne, kvick och utan något hänsynstagande var han fruktad av studenterna inför tentamen. Han hade undervisat sina barn i matematik, även döttrarna, vilka brukade sitta i rummet bredvid hans, lyssna och handarbeta. Om studenterna inte kunde svara på frågorna, öppnade Jöns dörren, och frågan ställdes till döttrarna vilka besvarade den utan besvär. Om tentamen gick bra, visades den tenterande studenten in med uppmaningen: "gå nu in och kurtisera". Men kvinnor som tillrättavisar universitetsstudenter var inte populärt i akademien, en kvinna förväntades inte förstå sig på matematik och detta lär ha ställt till med problem för Jöns Svanberg. Under sena 1700-talet började det diskuteras och skrivas mer om hur flickor skulle skolas. Flickors uppfostran behandlades i tidningar och det skrevs böcker om temat. Till slut kom man fram till att flickor behövde få bättre utbildning. Motiveringarna var många, skolade damer var mer attraktiva äktenskapskandidater, med en bildad hustru skulle det bli trivsammare i hemmet för maken som då kunde diskutera olika ämnen med sin hustru. Hon skulle även kunna undervisa barnen.

Jöns hade ett speciellt sätt att prata, han uttalade bokstaven r med extra betoning (gå nu in och kurtisera), han sa inte heller matematik utan mattemattick. Han hade en sträv yta och stänga uttryck, men också en naivitet som inte bara träffade utan också roade, sanningar som ingen annan ville uttala framförde han i osminkad nakenhet, han hade en säkerhet, en öppenhet och oförskräckthet, men han bibehöll sin stolthet.

1818 blev Jöns Svanberg matematiklärare åt kung Carl XIV Johans kronprins Oscar, men Jöns Svanberg hade då ekonomiska problem, kanske beroende på sin stora familj med 11 barn, han fick då ett särskilt kungligt understöd, 800 riksdaler om året från kungens egen handkassa, som betalades ut i väntan på att hans professur kunde bli fullt avlönad. Men kungen hittade en alternativ möjlighet, då även professorer utanför teologiska fakultet kunde få s.k. prebenden som löneförbättring, om de först lät prästviga sig. Jöns Svanberg gavs en personlig tjänst som kyrkoherde i Alunda mellan Uppsala och Östhammar, och han lät prästviga sig. Detta får ses som en ekonomisk belöning för både vetenskapliga insatser och prinsundervisning och kungen slapp betala understöd. Detta skedde 1819, när Jöns Svanberg var 48 år, men först vid 72 års ålder flyttade han till församlingen och började arbeta praktiskt som kyrkoherde. Under mellantiden fick sockenborna betala lön till sin frånvarande kyrkoherde. Full lön och sedan pension enligt dåtidens system hade ordnats åt honom. Jöns Svanberg hade i ungdomen varit fritänkare, men det religiösa intresset kanske växte med åren, 1830 utnämndes han till teologie doktor (astronomi tillhörde faktiskt den teologiska fakulteten från början). Jöns Svanbergs religiösa sinne yttrade sig på ett, på den tiden, ovanligt sätt, det pratades om att han och klockaren i Alunda ibland satt och spelade bräde och sjöng psalmer ihop.

Det sas om Jöns Svanberg, att han inte blev särskilt smickrad, om någon kallade honom en stor vetenskapsman i matematiken, men däremot var han angelägen om att anses som en skicklig latinare. Han studerade latin i ungdomen och läste Cicero på gamla dar.

Jöns Svanberg gifte sig 1803 i Torneå med Margaretha Elisabeth Merckell. Jöns Svanberg skall redan då ha varit mycket tankspridd. Det sägs att när han gick för att fria hos Margarethas föräldrar, glömde han bort orsaken till besöket, inte förrän han fått på sig ytterkläderna för att gå hem kom han på det. Det berättas också om en söndag på gamla dar, när Jöns som präst klädde sig inför högmässan, då Margaretha påminde honom flera gånger att inte glömma ta på sig prästkragen, vilket han troligen glömt någon tidigare söndag. När han predikade i kyrkan den dagen skall han ha haft sju prästkragar som en krans runt halsen, han hade med glimten i ögat tagit på sig en krage till, varje gång han fick en påminnelse av sin hustru. Jöns och Margaretha fick tolv barn, tre söner och nio döttrar, två av sönerna blev professorer, i kemi respektive fysik.

Jöns Svanberg skall ha varit frisk alla sina dagar fram till sina sista månader och han hade kvar sitt temperament och sitt ungdomliga sinne hela sitt liv. I slutet av 1850 blev han alvarligt sjuk och dog i januari 1851, nästan 80 år gammal. Hans gravsten finns på Uppsala gamla kyrkogård i form av en avbruten kolonn i svart sten, vilket kan stå för en avbruten livsgärning eller den avbrutna livsbanan.

Mitt namn är Fredrik Gilljam, det var en stor ära när jag fick tillfälle att vara Upsala simsällskaps promotor 2016. Detta hedersamma uppdrag fick jag då simsällskapet av en tillfällighet fann mig, som en direkt ättling till Jöns Svanberg. Jöns Svanberg var min farfars mormors far. Som barn hörde jag talas om att vi hade en professor i matematik i släkten, oftast i samband med att jag satt och slet med matteläxa, men Jöns införande av simundervisning och grundandet av Upsala simsällskap nämndes aldrig hemma. Jag fann detta och mycket annan spännande kunskap om Jöns i samband med släktforskning som är ett av mina stora intressen.

1787 Skrivs in vid Uppsala Akademi

1794 Docent i matematik

1796 vice sekreterare i Vetenskapsakademin, grundar Upsala simsällskap

1798 Ledamot i Vetenskapsakademin

1801 - 1804 Gradmätning i Tornedalen

1802 Ledamot av Kungliga Krigsvetenskapsakademin

1803 Vetenskapsakademins Astronom och sekreterare, gifter sig

1806 Professor vid fältmätningsskåren

1811 Professor i matematik och avsäger sig sina uppdrag i Vetenskapsakademin

1815 Riddare av Kungliga Nordstjärneorden, ledamot av Franska institutet och Kungliga Lantbruksakademin

Konungens trotjänare och ledamot i ytterligare utländska vetenskapliga och lärda samfund

1819 Prästvigd och erhöll prebende av Alunda och Morkarla pastorat

1830 Teologie Doktor och Jubelmagister

1841 Aktiv som prost

1851 Dör

Källor

Pettersson Anders. Maria Jönsdotter och hennes begåvade familj Svanberg från Ytterbyn. Youtube 27/10 2013. <https://www.youtube.com/watch?v=zwxPnmUVI24>

Tobe´ Erik. Upsala Simsällskap 200 år 1796-1996. En jubileumsskrift redigerad av Staffan Hasselberg och Arne Pettersson, formgiven av Jerk-Olof Werkmäster. Almqvist & Wiksell Tryckeri. Uppsala. 1996. Sid.23-24.

Bergstrand Sven. Kalixpojke – professor i Uppsala – kyrkoherde och prost i Alunda. KALIXforskarNYTT nr 4. -97. (Norrbottn-Läsebok för skola och hem 1. 1930. Gunnar Bergman: Med kursläde Kalix-Waldemarsudde 1959. Svenska män och kvinnor: Svanberg, Jöns. Kongl Vetenskaps-Akademien: Biografi öfver Jöns Svanberg. Clas Herman Rundgrens minnesord).

Rundgren Claes Herman. Minnesord öfver Jöns Svanberg, som jordfästes i Upsala Domkyrka 29 januari 1851.

Hjärne Rudolf. Från det förflutna och det närvarande. Minnen och tankar. Westerås. A.F. Berghs Boktryckeri. 1879, sid: 15-16.

Jöns Svanberg, <https://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/34767>, Svenskt biografiskt lexikon (art av Sven Widmalm), hämtad 2017-12-15.

Ergo 5-1998

FOLKUPPLYSNINGSARBETET I NORRBOTTENS FINNBYGD FRÅN ÄLDSTA TID TILL SEKELSKIFTET 1900 AV HUGO TENERZ, STOCKHOLM 1960 EXPEDIERAS FRÅN FÖRENINGEN FÖR SVENSK UNDERVISNINGSHISTORIA: DROTTNINGGATAN 108, STOCKHOLM

[Jöns Svanberg - Svenskt Biografiskt Lexikon - Riksarkivet](#). Band 34, sida 357.